

Ս Ս Ս Ն Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Վ Ա Ր Ո Ւ Ց

Ս. ԱՔԵՐԿԻՈՍԻ ՅԵՐԱՊՈԼՍՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

(Նպաստ մը հայ վկայաբանական պատմութեան։)

(Հարանգստի։)

Ս. Արեւիկոսի վարուց այս բազմակիսի հանգոյցը լուծելու համար աւելորդ չէր դիմել նաեւ հայ մատենագրութեան եւ յուսալ անկէ նաեւ առ այս օգնութիւն, եւ արդէն ուրիշ շատ դէպքերու մէջ ուրախացուցած է հայր Եւրոպայի բանասէրները։

Այսպիսի ակնկալութեամբ 1895ին դիմած էր Փ. Կոնիքի Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Թ. 118 Ձեռագրին, ուր լուսոյ ուրախարար նշոյններ նշմարած էր։

Երբ ինձ առաջարկութիւն եղաւ այս խնդիրն ի մերձուստ ուսումնասիրել, ես հնարաւորութիւն ունէի մասնաւորապէս մեր Մատենադարանի ձեռագրաց վայելէն հետաքոտել զայն. իսկ միւս ձեռագրական հաւաքումներէ կարելի էր օգտուիլ որչափ տպագիր ցուցակներ եւ բարեկամական ձեռնառութիւնք կը ներէին։ Եւ ես քաղցր պարտք կըմ համարեմ ինձի այստեղ նաեւ հրապարակաւ յայտնել իմ խորին շնորհակալութիւնքս Մեծ. Մեծ. Հ. Ի. Սրապեանի ի Կ. Պոլսի, Հ. Մ. Մաքսուդեանի ի Պարիս, Հ. Բ. Յովնանեանի ի Կարին, Հ. Ա. Զնոյեանի ի Կերլա, Բարդէն եպիսկ. Կիւլէսէրեանի յԱնկիւրիա եւ Հ. Յ. Աւգերեանի ի Վենետիկ, որոնք հաճեցան սիրալոյսով պատրաստակամութեամբ համապատասխանել իմ խնդիրներուս։

Կոնիքի յօդուածէն եւ Մակէրի Եւսեպիէն Ժանօթ էր վարուցս ընդարձակ ընտրի մը գոյութիւնը Պարիսի հայերէն ձեռագրաց մէջ։ Ունենալու համար այդ օրինակը՝ դիմեցի Մեծ. Մաքսուդեան Վարդապետին, որ քիչ ժամանակէն հոգաց ինձ անկէ մաքուր արտագրութիւն մը։

Մետափրաստեան խմբագրութիւն։

Հ. Մաքսուդեանի արտագրութիւնը կատարուած էր Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Թ. 118 ձեռագրէն, որ Թ. 116 եւ 117 ձեռագրաց հետ կը ներկայանայ ընդարձակ վկայաբանութիւն (martyrologium) մը։ Ձեռագիրս գրած են բոլորգիւր 1310—1330ին «Սիմէոն Բարեդպցի, Գրիգոր որդի Սուքիասի եւ Աւագ որդի Մխիթարայ», ի խնդրոյ «Աւետիք խոտաճարակ վարդապետի», անոր Կաֆայի մէջ³ կանգնած Մենաստանին համար։

Ամբողջ ձեռագիրը (Թ. 116—118 երեք հատոր) կը ներկայացընէ ճիշտ վկայաբանութիւն մը, զոր թերեւս կարելի ըլլայ նոյնացընել Գրիգոր Վկայասէրի վկայաբանութեան հետ։

Ս. Արեւիկոսի վարքը կը գրաւէ վերջին հատորի (Թ. 118) 100բ—106բ թղթերը։ Դժբախտարար վարուց կատարածը — անյայտ պատճառով — թերի ձգուած է, իբրեւ մը դատարկ մնալով վերջին թուղթը։ Թերեւս նախագաղափար հոս արդէն թերոյթ մ'ունէր։ Այս սկսկաւ հնար չեղաւ լրացնել՝ ուրիշ օրինակ մը յերեւան չեւելով։

¹ Տես Հ. Կ. Ա. 1912, Թ. 12։² Հմտ. Fr. Macler, Catalogue des Mss. arméniens et géorgiens de la Bibl. Nationale. Paris 1908, p. 61.

Մեր հրատարակու թիւնը¹ աշխատած ենք ընծայել ըստ կարի անփոփոխ համաձայն Մաքսուգեան վարդապետի արտագրութեան: Ինչ ինչ թիւթեւ սրագրութիւններ եթէ մուծուած են, ձեռագրին ընթերցուածները նշանակուած են միշտ ծանօթութեանց մէջ:

Երկար հարկ չկար թափառիլ՝ գտնելու համար հայերէն թարգմանութեան նախաբանագիրը: Մեծագործութեան խմբագրութեանը եղած է անոր հիմ, Խաչգանութեանը՝ Կապուտանութեանը և ուղղակի յոռնալէնէ, հաւանականաբար ԺԱ զարուն՝ թերեւս նոյն իսկ Գրիգոր Վկայասիրի աշակերտներէն միոյն ձեռք, ինչպէս ամէն պարագայք ենթադրել կու տան: Այս մասին կարելի էր թերեւս լոյս սպասել Վարուց վերջաբանութիւնէն, եթէ պահուած ըլլար, ինչպէս առ հասարակ Վկայասիրի թարգմանութիւնք կ'ունենան: Թարգմանութիւնը եղած է ստրկական հետեւողութեամբ յունարէնին: Թարգմանիչը, ոչ քաջ հմուտ մը յունարէնի, շատ տեղ նոյն իսկ չէ հասկցած բնագրին միտքը, թող եւ այն որ յաճախ յունարէն բառեր սխալ ընթերցելով՝ բոլորովին անհետեւ իմաստ հանած է: Այսպիսի տեղիք եւ շեղումներ ամէն անգամ ճշգրիտ նշանակած ենք ծանօթութեանց մէջ եւ մեկնած:

Ասկէ կը տեսնուի թէ Հայերէնիս նախագաղափար բնագիրը շատ չէր խոտորեւր այժմեան ծանօթ օրինակներէն: Եւ արդէն, ինչպէս ասկա պիտի տեսնենք, Վկայասիրի թարգմանութեանց հիմ ծառայած է Կ.Պոլսոյ Պատրիարքարանի Մետափրաստեան սովորական օրինակը:

Բնականաբար իրաց այս կերպարանաց մէջ չէր կարելի մեծագոյն լուսաւորութիւն սպասել հայերէն այս թարգմանութեանէն:

Զարմանալի է յայտն Գր. Կոնիքերի ընթացքը, որ հիմնուած պարզապէս այն ինչ ինչ խոտորումներու վրայ, որոցմով արձանագրութեան հայերէն թարգմանութիւնն կը հեռանայ այժմեան յունարէն օրինակներէն, առանց ի մտոյ քննելու բուն պատճառը, թարգմանութիւնն համարած է «Մետափրաստեայ խմբագրութեան ասորերէն թարգմանութեան մը»², Բայց յիշականին այս խոտորումները ծագած են այն հանգամանքէն, որ թարգմանութիւնը ոտանաւոր կատարուած է, երբ կարելի չէ եղած բառ առ բառ կապուիլ բնագրին:

Այսպէս Պարիսեան ձեռագիրը յուսախար թողուց զմեզ:

* * *

Մեր Մատենադարանի հայերէն ձեռագրաց մէջ նկատեցի վարուցս կրկին տարբեր խմբագրութիւններ, թիւեւ համառօտ ձեւի մէջ: Այս խմբագրութիւնները պահուած էին բացարձակապէս Յայտնաւորաց մէջ: Բնականաբար չէր կարելի անտեսել զանոնք, քանի որ ուրիշ կողմանէ ծանօթ էր մեզ թէ Յայտնաւորաց շատ յաճախ հնադրոյն ընդարձակ վարքերու խղճամիտ համառօտութիւնը կ'ընծային:

Սրկին խմբագրութիւններս կարելի է անուանել այսպէս.

Համառօտ Ա. խմբագրութիւն կամ Տէր Խորյեւեան Հայտնաւորաց:

¹ Հ.Յ. Ե. 1910, էջ 132 եւն.

² F. C. Conybeare, Harnack on the inscription of Abercius, ի թերթին The Classical review, IX (1895), էջ 296—297, ուր տուած է նաեւ հայերէն արձանագրութեան լատինատառ օրինակութիւն մը եւ անգղիերէն բառական թարգմանութիւն մը: Երբեքիսի վարուց ասորերէն մէջ էր յիշուի Cambridge Ձեռագրաց մէջ. հմտ. Wright et Cork: A Catalogue of the Syriac mss. in the Library of the Univ. 1901, II, p. 725—728. Բայց, ինչպէս Գ. Լիզկէ կը գրէ ինչ (14 Մայիս 1915), Սիրիանեան Հայտնաւորաց ծագած համառօտութիւն մըն է լսկ, անարժէք մեր խնդրոյն համար:

Համառոտ *Բ.* խմբագրութիւն կամ Վ-ընդդէմ վեր. ժերնէնց Խլախէնցոյ Հայաստան:

Ինձ ծանօթ ձեռագիրներու մասին աւելորդ չեմ համարիր տալ հոս հակիրճ տեղեկութիւն, որ մի եւ նոյն ժամանակ կրնայ ուղեցոյց ըլսալ՝ Յայամաւորաց գործաւծութեան համար:

Համառոտ *Ա.* խմբագրութիւն:

Այս խմբագրութենէն ինձի մատչելի եղան հետեւեալ ձեռագիրները.

1. Մեր Մատենադարանի Թ. 7, Թղ. 133բ—136ա, Յայամաւորքը, գրուած 1439ին ի ձեռն Սիմոն Արեղայի ի վանս Աւագ «Ենկեղեաց եւ ի Դարանաղեաց գաւառի», հմտ. Տաշեան՝ Թուցակ, էջ 24 եւն (= A):

2. Մեր Մատենադարանի Թ. 219, Թղ. 64ա. գրուած 1591ին՝ Թովհաննէս զրէն, տեղն անյայտ, հմտ. Տաշեան՝ անդ, 559 եւն (= B):

3. Մեր Մատենադարանի Թ. 228, Թղ. 22բ. գրուած ԺՋ դարուն ի ձեռն Թովհաննէս սարկաւազի. տեղն անյայտ, հմտ. Տաշեան՝ անդ, էջ 587 (= C):

4. Անկիւրիոյ Կարմիր վանքի Թ. 157, բոլորգիր՝ երկսիւն. գրութեան ժամանակը, գրիչն եւ տեղն անյայտ. նորոգուած 1629ին Յակոբ քահանայէն: Միաբան A—C օրինակներուն (= A¹):

5. Անկիւրիոյ Կարմիր վանքի Թ. 158. բոլորգիր երկսիւն. ժամանակը, գրիչն եւ տեղն անյայտ Միաբան A—C օրինակներուն (= B²):

Նոյն ձեռագիրներս ալ «հին գրչութիւն են», ընդօրինակութիւն մը ստացած եմ Բարգէն Եպիսկոպոսէն:

Այս խմբին կը վերաբերին նաեւ Գրիգոր Անաւարդեցոյ եւ Կիրակոս Արեւելցոյ Յայամաւորքները, ինչպէս կը տեսնուի Ս. Արեւիկոսի վարուց համեմատութենէն, զոր կատարած է ինդրանօքս Հ. Թ. Աւգերեան: Ըստ այսմ՝

6. Վենետիկի Մխիթ. Հայց Մատենադարանի Գրիգոր Անաւարդեցոյ խմբագրեալ Յայամաւորքը, — որուն հիմը եղած է յեականս Տէր Խարայէի Յայամաւորքը, ըստ ներքնոյն ամփոփոխ պահուելով, ձոխանալով միայն նոր նոր վարքերով եւ թերեւս ինչինչ վարքերու ալ ի բաց յապաւմամբ: Վենետիկի օրինակը, ինչպէս Արեւիկոսի վարքին կցուած վերջաբան փոքրիկ յիշատակարանէն կ'իմանանք, գրուած է Աւչին Թաղաւորի օրով, որուն համար աղօթել կը ինդրուի. «ի ձեռն աղօթից սորա կեցուսէ զԹագաւորն մեր Աւչին», ուրեմն 1308—1320ի մէջերը. ըստ այսմ ժամանակակից Սոյ ըսուած Յայամաւորքին (տես վարք): Անաւարդեցոյ այս Օրինակը կը համաձայնի շատ աննշանակ տարբերութիւններով մեր հրատարակութեան ABC, բայց յատկապէս BC օրինակներուն (= Գ):

7. Վենետիկի Մխիթարեան Հայց Մատենադարանի Կիրակոս Արեւելցոյ Յայամաւորքը: Այս ալ՝ նման ճոգ օրինակին՝ զոյն պատահական տարբերութեամբ կը միաբանի A—C, բայց մանաւանդ Անաւարդեցոյ օրինակներուն (Կ):

Այն պարագան որ Գ-ի շատ նման են իրարու՝ քան A—C եւ ասոնց հետ A¹⁻³ կ'ապացուցանեն ի հարկէ թէ յընթաց դարուց օրինակութեան ժամանակ ձեռագիրը ենթարկուած են փոփոխութեան. եւ որչափ հնազոյն են ձեռագիրը, այնչափ նման իրարու: Գ եւ Կ չեն կրնար իրարմէ շատ հեռացուիլ:

Այս օրինակներու քով շատ դժուարաւ պիտի հանդուրժեն մնալ՝

8. Եովհաննէս վրդ. Միքայէլեանի Հրատարակութիւնը Պատկեր Թերթի մէջ (Կ. Պոլիս Է. տարի, 1896/7, էջ 249—251): Ձեռագրի մասին տեղեկութիւն կը պակսի, բայց նորագոյն ժամանակի ընդօրինակութիւն ըլլալու է, որ արդէն ենթադրուած է հզօր փոփոխութեան եւ ռամկասութեան, ինչպէս Թրքերէն բառերը կը ցուցնեն (= D):

9. Եայսմաուրք ըստ կարգի ընտրեալոյն օրինակի Եայսմաուրք Տէր Ռարայէի. հրտ. Գրիգոր զպիր Փէշտիմալճեան, Կ. Պոլիս 1834 (1^0 էջք Ժ+292+332+56), Ս. Արեւիկոսի վարքը Բ. հտր., էջ 201—203 (= E):

Նոստանդնուպոլսոյ այս տպագրութիւնը եղած է պարզապէս նշուակ Գր. Փէշտիմալճեանի կամայականութեան, որ ըստ կամի համառօտած, յապաւած է Սոյո՝ Տէր Ռարայէի ման օրինակը, իրողութիւն մը, զոր չէ ծածկած ըսել ինքնին Փէշտիմալճեան Եաուաջարանին մէջ, ուր կը գրէ.

«Ու այն ազգային ժողովոյ յանձն եղեւ մերումն նուաստութեան՝ սրբազրել զմատեանն զայն օժանդակութեամբ տեսան Մատթէոսի շնորհափայլ վարդապետի շուխաճեան: ... Երնթացս սրբազրութեան այսր մատենի կամակար մտքը զհետ զնաջար այնմ՝ հնապոյն եւ ընտրեալոյն օրինակի Եայսմաուրքացն Նիլիկիոյ, անփոփոխ պահելով զհոյսացոմէն պարսախան»:

Այս խոստովանութեամբ, որ ուղիղ է ըստ ամենայնի, կը կորսնցնէ 1834ի տպագրութիւնը իւր բովանդակ յարգը: Մեր Հրատարակութեան ժամանակ շատ բան սորվեցանք Փէշտիմալճեանի հետեւած ուղղութեան մասին: Այն գանգատը, զոր ինքը կ'ուղղէ Գր. Նիսիւցեոյ հասցէին, շատ իրաւամբ պիտի անդրադարձնենք մենք իրեն: Այնպէս որ հակառակ «յազգային ժողովոյ», եղած յանձնարարութեան, որ այս ըլլայ այնուհետեւ եկեղեցեաց եւ վանքից մէջ գործածականը, այսօր, քանի խնդիրը բնագրաքննական-բանասիրական է, անպէտ է այլ եւս Հրատարակութիւն եւ չարժեք բնա նկատի առնուլ ուսումնասիրութեանց ժամանակ:

Փէշտիմալճեանի այս Հրատարակութեան հիմ ծառայած է, ինչպէս կը գրուի Եաուաջարանին մէջ, Սոյո կաթողիկոսարանին օրինակը, զոր խաւած է Սոյո Նիրակոս կաթողիկոսը. առ այս կ'ըսուի:

«Եւ էր մատեանն գրեալ ի մագաղաթի բոլորգիր՝ յառուրս բարեպաշտ Թագաւորին Հայոց Օշնի եւ Նոստանդին կաթողիկոսի: Եւ զի Թուղթը ինչ անկեալ էին յառաջոյ եւ ի վերջոյ՝ ոչ գոյր ի նմա յառաջարանութիւն ամբողջ եւ վերջարանութիւն, վասն որոյ եւ ոչ որոշակի Թուական: ... Ու սեպտեմբերի Դ. ընի յիշատակարան այսպիսի. 'Սոյոն բարեխօսութեամբ Բրիստոն Աստուած ողորմեա ստացողը գրոցս բարեպաշտ Թագաւորին մերոյ Աւշի. եւ զեռարոյս մանկանն իւրոյ Լեւոնի. եւ ծնողաց իւրոց եւ բազմամեղ գրչեա Գրիգորի զպիր, եւ պատուական քահանայի եւ աւագերիցու Թագաւորին Թորոսի, Ու Սեպտ. Ը. 'Բրիստոն զօրացո զնորոգ օժեալ բարեպաշտ Թագաւորս մեր Աւշին. եւ զգեռարոյս մանուկն իւր զԼեւոն»:

Ուղիղ հաշուով՝ հիմնուած այս յիշատակարաններու վրայ՝ գրութեան տարին կը համարուի 1309: — Թէ Հրատարակութեանն էր ետքը ուր մնաց ձեռագիրը, տեղեկութիւն կը պակսի: Հմմտ. առ այս Թ. 6՝ Գր. Անաւարդեցոյ օրինակը:

Սոյո օրինակին ժամանակակից կերեւայ նաեւ Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի Թ. 180 Եայսմաուրքը, գրուած ըստ Maclerի Յուցակին (p. 100) 1316ին, Սիմէոն Կրէն ի Նրիմ, որուն համեմատ ձեռնարկած է այժմ Գ. վրդ. Պայեան Հրատարակել

հանդերձ գաղղիներէն թարգմանութեամբ¹. առ այժմ լոյս տեսած են միայն Նաւասարդ եւ Հոռի ամիսները. որով կարելի չնշաւ մեզի համեմատել Աբերկիոսի վարքը եւ ըստ այնմ Պարիսեան թ. 180ի մասին գաղափար կազմել: Որչափ հնարաւոր է առաջին երկու ամիսներէն դատել՝ հոն շատ գեղեցիկ բնագիր մը չէ պահուած:

* * *

Եիշուած օրինակներէս ի նկատի առնուած են մեր հրատարակութեան մէջ միայն թիւ 1, 2, 3, 8, 9. վասն զի 4—7 օրինակներու մասին տեղեկութիւն հասաւ մեզի, երբ լոյս տեսած էր արդէն մեր կազմած բնագիրը (Հանգէս 1910, էջ 370—374):

Մէն մի ձեռագրի ընթերցումներու ցանկը տալ հոս աւելորդ կը համարինք. բաւական ըլլայ հետագայ առաջին 10 տողերու յառաջերութիւնը, որուն տակ կը նշանակենք ծանօթներուն կից նոր ձեռագրաց տարբերութիւնք ալ:

Բ. Համաձայն խմբագրութիւն:

Այս խմբին համար ունէինք աչաց առջեւ.

1. Անտոնեան Հայց Մատենադարանի (ի Կ. Պոլիս) թիւ 2, բոլորգիր, գրուած 1588ին, Սահակ գրչէն. տեղը անյայտ (= F):

2. Նոյն Մատենադարանի թ. 1. Եայսմաւուրքը, “բոլորգիր, գրուած ի Շոշ, 1628ին Ստեփանոս երէցէն”, (= G):

Երկու ձեռագիրներուս ընդօրինակութիւնն եւ համեմատութիւնն հոգաց ինձի Հ. Խահակ վրդ. Սրապեան:

3. Կերպայ Հայաքաղաքի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն թ. 1 Եայսմաւուրքը, բոլորգիր, գրուած ի Սեփով՝ 1629ին, Սարգիս դպիր Մալաթիացւոյ ձեռք: Ձեռագրի մասին մանրամասնութիւնք տես Հանգէս Ամս. 1890, էջ 19—21: Ընդօրինակութիւն մը կը պարտիմ Մեծ. Հ. Արսէն Զնոյեանի (= H):

4. Կարնոյ Կարմիր վանքի (Հինէք) Եայսմաւուրքը, բոլորգիր, գրուած 1662ին յերկրիս Սըփեան ի գեղն Դաստակերտ ի յաթոռս Ստաթէի, յեպիսկոպոսութեան Եոհանէսի յօգնորդութիւն (sic) Ս. Ուխտիս, Ընդօրինակութիւն մը կը պարտիմ Հ. Զերովլէ Եովնանեանի (= I):

5. Մեր Մատենադարանի թ. 213, թղ. 15ր: Դրիշն, տեղն եւ ժամանակն անյայտ. ԺԵ—ԺԶ դար: Հմմտ. Տաշեան՝ Եուջակ, էջ 536 եւն (= J):

6. Մեր Մատենադարանի թ. 10, թղ. 101ր Եայսմաւուրքը, Դրուած Եակոբ քահանայէ. տեղն եւ ժամանակը անյայտ թերեւս Լիհաստան՝ ԺԶ դար: Հմմտ. Եուջակ, էջ 56 եւն (= K):

7. Մեր Մատենադարանի թ. 437, թղ. 140ա Եայսմաւուրքը, գրուած ի Լով 1603ին՝ Ղազար գրչէն: Հմմտ. Եուջակ, էջ 896 եւն (= L):

8. Մեր Մատենադարանի թ. 695, թղ. 91ա Եայսմաւուրքը, բոլորգիր, գրիչ, տեղ եւ ժամանակ անյայտ: ԺԷ դար:

9. Մեր Մատենադարանի թ. 701, Եայսմաւուրքը, բոլորգիր՝ գրուած “ընտիր

¹ Le Synaxaire Arménien de Ter Israel, publié et traduit par le Dr. G. Bayan, avec le concours de S. A. E. le prince Max de Saxe. I. Mois Navasard, II. Mois de Hori. Ի Patrologia orientalis, t. VI, p. 345—356. VI, p. 187—356. Paris 1910.

օրինակէ որ կոչի Ժերենցի, 1591ին «ի վանս Ս. Կարապետի ի Մուշ», ձեռամբ Փիլիպպոս սարկաւագի:

10. Անկիւրիոյ Կարմիր վանքի Մատենադարանի Թ. 160 «բողոքիր, երկուսն, գրիչը Հերապետ քահանայ, տեղն եւ ժամանակը անյայտ: Վերջինս ստացողն եղած է Մահապետ Սեփակար 1560ին, որ յիշատակ կը դնէ Անկիւրիոյ Ս. Հոգի եկեղեցին: Հին գրութիւնն մին է»:

11. Նոյն Մատենադարանի Թ. 154, «բողոքիր, երկուսն, գրիչը Տէր Գեորգ, որ հաւանաբար 1701ին գրած է Անկիւրիոյ սուրբ Աստուածածին եկեղեցին»:

Երկու ձեռագրաց ընդօրինակութիւնն հոգացած է ինչ Բարգէն եպ. Նիւէսէրեան: (12—13. Կ. Պոլսոյ 1706ի եւ 1730ի տպագրութիւնք, որոնք այս խմբին կը վերարբնին, մեզի անմատչելի մնացին):

Բ. համառօտ խմբագրութիւնը կը ներկայացնէ Գրիգոր վրդ. Ժերենց Սլաթեցոյ խմբագրութիւնը. ինչպէս այս յայտնապէս ալ ըսուած է ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ, զ. օր. Կերայի (= H տեւ Հանդ. Ամս. 1890, էջ 20) եւ մեր Թիւ 701ի մէջ: Եւ արդէն այս խմբի ձեռագիրք Ժ. Գ. դարը չեն անցնիր:

Համեմատութիւնը կը ցուցնէ բաւական պայծառ կերպով թէ յընթաց սկսած են ձեռագիրք արդէն փոփոխութեան ենթարկուիլ: Ձեռագրաց աստիճանական համաձայնութիւնը իրարու հետ գիրաւ կարելի է նշմարել բնագրին ներքեւ դրուած ծանօթութիւններէն:

* * *

Կրկին համառօտ խմբագրութիւններէս երկրորդը ծագած է անմիջնորդապէս առաջինէն, եւ այն, ինչպէս հարեւանցի նետուած աչք մը դիւրաւ կը համոզէ, Կիրաւ կոսի խմբագրութեան վրայէն: Այս մասին ապա կը խօսենք աւելի մանրամասնօրէն:

* * *

Այսպիսի ձեռագրաց վրայ, Այս ձեռի մէջ կրկին խմբագրութիւններէս կարելոր նշանակութիւն կրնայ ստանալ միայն առաջինը, իբրեւ աւելի հնազոյն խմբագրութիւն: Ինչ բնագրէ ծագած էր «Տէր Խորայէլեան այս խմբագրութիւնը»:

Այս տեսակետով ի հարկէ հոս բնաւ նկատի չի կրնար առնուիլ Հայերէն ընդարձակ Մետափրաստեան բնագիրը, որուն հետ որեւիցէ աղերս չունի այս խմբագրութիւնը:

Տէր Խորայէլեան Եպիսկոպոսը՝ կազմուած է Հայկական հոգի վրայ, եւ այն ուղղակի հայերէն աղբիւրներու վրայէն: Տէր Խորայէլ աւելի ժողովրդականացնելու համար հին ընդարձակ վկայաբանական գրութիւնները ջանացած է համառօտել զանոնք՝ խտացնելով վկայաբանութեանց պատմական մասերը՝ յայտնաբերել երկրորդական գիպաց, աղօթքներու, վարդապետական-վիճարանական հատուածներու, որոնցմով այնպէս հարուստ են հին վկայաբանութիւնք: Ըստ այսմ Տէր Խորայէլը ջանքն եղած է

¹ Տէր Խորայէլեան Եպիսկոպոսը ըսելով կ'իմանաք հօմ Ա. խմբի տակ յիշուած Եպիսկոպոսները եւ միաժամանակ անոնց հիմ եղած բնագիրները, որոնք անփոփոխ հիւրընկալուած են Տէր Խորայէլէն: Ուստի Հ. Մ. Վահրեանի «Եպիսկոպոս ըստ Եւանջ. ամօղ» աւտ. անմ. է՝ ընդ ըսածին պէս ստուգել: Տէր Խորայէլի Եպիսկոպոսներն հիմ ծագւած է. այս խմբին մէջ դասելու է. բայց կը կրկնենք միշտ, թէ Եպիսկոպոսներս յուսարենէ թարգմանութիւն չեն, այլ հայերէն ընդհանր վայրէջանքի համադրութիւն: Այս նկատմամբ պիտի խօսիք ապա. երբ զուգիւր Եպիսկոպոսաց ծագման խնդրով:

պահպանել հին վարքերու պատմականը՝ ըստ կարի բառ առ բառ, առանց խաթարելու միտքը, կապակցութիւնը: Եւ յայտնաւորել իր Յայտնաւորութեան մեծազոյն առաւելութիւնը, հանգամանք մը, զոր Բանասէրք պէտք չեն երեքք ալքէ վերիպնդնել: Մեր այս եղբայրացութեան համոզուելու համար ապա առիթ պիտի ունենանք տեսնել համեմատական օրինակներ:

Եւ թէ ստուգիւ նաեւ առաջիկայ Վարուց համար նոյն ուղղութեան հետեւած է խմբագրիչը, ունիք բարբախտաբար ապացոյց՝ Վարուց Յունարէն ընդարձակ բնագիրը, որուն հետ համեմատութիւնն լիովին կրնայ համոզել զմեզ:

Մեր հրատարակութեան ծանօթութեան մէջ մտադիր ըրած էինք որ Հայերէնս ծագած է Է. Batareikhի հրատարակած բնագրէն, այս ինքն Նրոսաղեմեան օրինակէն, որ Nissenեան նոր հրատարակութեան առաջին խումբը կը ներկայացնէ: Այս խմբին հետ համեմատութիւնը կը ցուցնէ թէ Հայերէնս ամփոփած է իւր մէջ այդ խմբին պարփակն մասերը բառական թարգմանութեամբ:

Թէեւ մեր հրատարակութեան ժամանակ տեղիս տեղիս նկատի առած էինք յունարէն բնագիրս, բայց հոս կրկին ձեռք կ'առնուք զայն՝ աւելի մանրակրկիտ քննութեան ենթարկելու:

Նախ յառաջ կը բերենք առ այս մեր հրատարակութեան առաջին 10 տողերը, սրբագրած զայն նոր ստացուած ձեռագիրներու համաձայն, որուն ներքեւ կը գետնդնէք մեր դիտողութիւնները:

ՎԱՐԷ ԱՐԵՐԿԻՈՍԻ ԵՆԵՐԱՊԱՆԷՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Յերապաւլիս Մաքուր-քաղաք թարգմանի սա < երանելի հայրս > հաւատարակից առաքելոցն անուանեցաւ:

Ի ժամանակս Մարկոսի եւ Անտոնինեայ եւ Ղեւկեայ բարեպաշտ (= Բերեայ?) Թագաւորացն երանելին Արեւիկոս տեսեալ բազում ամբոխս մորթեալս ի զհօս կողմն, անկեալ առաջին Աստուծոյ ազաւթէր վասն նոցա զի դարձցին: Եւ երեւեցաւ նմա Տէր՝ տուեալ նմա դաւազան եւ ասէ. Նրթիջիր եւ խորտակեալ գիւղոս հեթանոսաց. եւ յարուցեալ առ փայտ մի մեծ, եւ մտեալ ի տաճար կողմն՝ խորտակեաց զամենայն բազմանս. եւ խառովեցան ամենայն մեծամեծք քաղաքին Յերապոլիս. եւ զիմեցին բազում ամբոխիւք ի վերայ Արեւիկոսի, զի սպանցին զնա: Եւ յորժամ հուպ եղին առ նա, ելին յամբոխէն արք երեք այսահարեայք եւ զպատմութեան պատառեայք եւ հառաւելին մեծաձայն բարբառով. Նրդմնեցուցանեմք զքեզ ծառայ Աստուծոյ յանուն

10 Յիսուսի Զրիստոսի զոր քարոզեալ, մի տանջեր զմեզ:

Խորագրէն յառաջ ունին ABԿԲ¹⁻² Սահմ. ԺԳ եւ Հոգեմբերի ԻԲ (Կ յաւելու՝ եւ ՄԵՏՐԵՐԵՆ Ե.) Գ ունի՝ Հոգեմբերի ԻԲ եւ Սահմ. ԺԳ. Եունարէն Μ ορίωνος μὴν δὲ ὁκτωβρίῳ κβ΄: — Եունարէն ունի՝ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις (HR յաւելու՝ ὁσίῳ) πατρός ἡμῶν καὶ ἰσαποστόλου Ἀβερκίου, Η ἵακելու՝ ἐπισκόπου Ἱερραπόλεως, ՕԳ վարք երանելոյն. ՕԳԲ¹ Երեւալու թէ Երեւալու. Օ Եպիսկոպոսին: — Կ'երեւալ թէ խորագրիս յաջորդ սկզբնաւորութիւնը ձեռագրաց մէջ՝ ծագած է ընդարձակ նախադադափարին խորագրէն, որ ըստ Եունարէնին ըլլալու էր. «Վարք եւ քաղաքավարութիւն երանելի (սրբոյ) հորն մերոյ Արեւիկոսի հաւատարակին առաքելոց՝ Եպիսկոպոսին Երապաւլեայ որ Մաքուր-քաղաք թարգմանի»: ՕԿԲ¹⁻² անուանի, Գ կը յաւելու՝ թարգմանի, որ հովիւ էր սուրբն Ա. ՄԵՏՆ. Այս սա երանելի հայրս. այս յաւելուածը կրնայ հարազատ նկատուիլ, տես վերը յունարէնին խորագիրը. D ի բայ ձգած է. E համառոտած: Եունարէնն չունի բնականաբար այսպիսի

սկզբնաւորութիւն — Ուշադրութեան արժանի է 'Ιεράπολις թարգմանութիւն' Երեւոյն, Մատթէոսեան, որով կը տեսնուի թէ Հայուն ծանօթ յոյ բնագիրն արդէն Ե դարուն պայտէ կ'ընթերցուէր քաղաքի անունն, փոխանակ 'Ιεροπόλις:

Տող 1. Թունարէն՝ Մի համաւայն՝ 'Εν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις... τῶν αὐτοκρατόρων Μάρκου <PHR յաւելուն՝ καὶ> Ἀντωνίνου καὶ λευκίου <Μ λευκίου> Βήρου... εὐσεβὺς Հայուն՝ Մարկոսի Ե Մատնիւնայ, Հին է եւ համաձայն յոյ PHR, օրինակաց, ABC Եւստիւնիւս, Բ՝ Մատնիւնայ, Բ՝ Մտնիւնայ — խաւարչն է անշուշտ "Ղեկեւայ, համաձայն ԸԳ (Էւկեւայ) եւ Բ՝ (Ղեկեւայ) օրինակաց, որոնց հետ միարեւ նաեւ յուն. PHR, իսկ ABC՝ Ղեկեւայ, Բ՝ Ղեկեւայ, ինչպէս անի նաեւ յուն. M. — Հայ օրինակք չեն պահած Βήρου = Բերթի Իմ Բերայ, Բերեայ, եւ անոր տեղ ունին "Բարեպաշտ, տեղւոյն անյարմար ընթերցումը, որ թերեւս աղաւաղումը ըլլայ "Բերեայ = Բարեայ, Բարեայ... եւ ասիկա = Բարեպաշտ:"

2. Բառ առ բառ յունարէնէ. ձեւն ունի ὁ ἄγιος Ἀβρόχιος κατὰ πᾶσαν τὴν πόλιν λευχεμονοῦντας καὶ ἑορταζοντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἰδωλα τιμώνενα. Գ "ամբոս բազում մղեցնեալս Ի զհինն, Կ. "զբ. =:

3. Թ. Եւ քննէն տὰ γόνата... προσήγατο λέγων... եւ կ'աղթէ հեթանոսաց դարձին համար

4. Թ. ... եւ ետեւ երիտասարդ զեղեցիկ, որ ետնմա գաւազան եւ ասէ. Երթ, Ամբիւրէ, եւ յանուն իմ եւ դաւազանուս այսոյ խորատկեան զառիթո մղորութեան (սոյտրիֆոն տոյս յոյ յնչ յնչն, Կ. "զբ. =:

5. Թ. եւ գիտեցեալ եթէ Տէր է որ երեւցաւ նմա՝ յարեցեալ յանկողնիս եւ ասեալ փայտ մի մեծ (ξύλον παμμεγέθεστατον)... մտեալ... Ի տաճարն Ապոլլոնի... խորատկեաց... (զարձանն "զբ. զինն, ... զինն...) Այս տեղ Թ երկար կը պատմէ քաղաքացեաց խռովութիւնն եւն, որ հոս համառոտաւ է:

6. Թ. (էջ 8, տ. 17) Կալ յενομένου πλησίον καὶ ὅσον οὐρα μέλλοντος τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπιφέρειν ἰδοὺ τρεῖς νεανίσκων παρενοχλούμενοι ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων αἰψινθίδιον περισχίσσαντες τὰ ἱμάτια αὐτῶν ἐξέδραμον ἐκ τοῦ ὄχλου καὶ ἤρξαντο στριγγίζειν καὶ... ἀνεβόησαν φωνῇ μεγάλῃ λέγοντες. Ὅρχομεν ἐν. Այս պատմաւաւ ալ բնագրի մէջ առնելու է "եւ զպատմութեան (ԸԲ՝ զպատմութեան) պատասխանը, զոր ունին ԸԳ-Ի-Բ:

7. "որպէս թէ աղաթից արժանաւորիլ գնաց առաջն, սրբոյն՝ սասանայ կին կերպարանեալ — քոսթի տփ ցիլիս 'Αβερκίω ὡς δὴ χάριν αἰτούσα τοῦ εὐλόγηθῆναι ὑπ' αὐτοῦ (Բ. 31, 8), ուստի հոս "աղթից արժանաւորիլ, խմբագրին գրչէն է, բնագրին ըլլալու էր՝ "որպէս թէ խնդրից շորհս օրհնելոյ Ի նմանէ, ուշադրութեան արժանի է որ Հայն հոս Պարսեան (P) օրինակին հետ միաւայն է նման Բուսերէնին (B), միւշգեռ HM օրինակք ունին ծոյն ինչպէս չըսուած (— որպէս թէ պէտք ինչ ունիցի) —

8. 28 — 29. Բիւլ մէ իր շնորհ Թունարէնէն, զոր մատնելը ըրած եմ ծանօթութեան մէջ. եւ ուր յայտնապէս հին բնագրին հետեւ պահուած է:

Ուշադրութեան արժանի է Հայուն ընթերցումներէն Ի յառիցա՝ տ. 75 "եւ անք էր այր մի հաւատացեալ, որոյ անունն Վահրէ, ուր յունարէնն ունի... էւս էէ այժմ ὀνόματι Βαρχασάνης (Բ. 49, 18). Բուսերէնն ունի վարսախան. հայերէնին տուած ձեւը Հայացուած է: Գրեւորատեան օրինակին՝ յետնագոյն ժամանակի արտասանութեամբ տուած է՝ վարսախան (Ի. 3). Այս պարագան դժուարին է մեկնել այժմ. սկզբնագրին թարգմանութիւնը — ըստ մեզ Ե դարէն, չէր կրնար Βαρχασάνηςը մտաւոր հնչմամբ շրջել՝ վարսախան — վարհասին, որմէ ըլլաւ յետնոյ քով Վահրէ, քանի որ իրենց սահմանակից Գրեւոր մէջ՝ կը պատահէ, այլ նոյն դարու սովորութեամբ "Բարքասանէն" տառադարձելու էր, եթէ հնագոյն Ե դարու յունարէնն արդէն այլապէ չէր. կրնայ մատուցիլ նաեւ որ հին Օսարխասանի կամ նման ընթերցումը ապա Ը — Բ դարուն Βαρχασάνης եղած ըլլայ յոյ օրինակներու:

երկա կանայս ծերունիս խաւարեալս յաւջ (տ. 21), անուանեցին զսուրբն Ա. Հաւասար առաքելոցն, եւ կոչի մինչեւ ցայսաւր առաքելաչափ (տ. 77. Եւս առ այս վերջ...) եւն: Այս եւ նման թէ եւ փոքրիկ ստութիւնք անագանգոյն ժամանակ ի գրէն չէին կրնար բլթել:

* * *

Հիմնուած առ այժմ ըզուական նկարագրին վրայ, զոր պիտի հաստատեն յաջորդիւս ուրիշ ապացոյցներ ալ — կը տեսնուի թէ հայերէն ընդարձակ բնագիր մը ստուգիւ գոյութիւն ունեցած է, որուն գիւտը կը խոստանայ լուծել վարուցս շուրջը յարուցուած շատ մը խնդիրներ, իրերս ծ դարու օրինակ: Ը նախ իսկ պիտի գծէ որոշ սահման ըմ վարուց յօրինման ժամանակի համար, զոր ունկը Դ դար փորձեցին իջեցնել եւ այլք մինչեւ Զ դար հասնել: Հայը պիտի ապացուցանէ որ ստուգիւ ծ դարէն վերջ չէ: Դարձեալ պիտի ունենանք արձանագրութեան առեղծման համար զոնէ ծ դարու բնագիր: Qui vivra verra.

Թերեւս հայերէն այս կորսուած վայրիս հետ աղերս մ'ունենայ Վրացերէն Թարգմանութիւնը, որ կը յիշատակուի Աթոսի իվերիոն վանքի վրացերէն ձեռագրաց մէջ, ինչպիս ուշադիր բնաւ զի Դ. Վ. Լիւզկէ: Բայց գործախառնարար Journal Asiatique, Sér. 6, t. 9, p. 341 մէջ հրատարակուած ցուցակի խօսքերն շատ բացայտ չեն. հոն կրտուի. „77° Vie d'Ambert, évêque de Kyrapol (ուրիշ ընթերց. Hiérapolis)“ (տես նոյն ցանկը յառջ բերուած նաեւ M. Tamarati, L'église géorgienne, Rome 1910, p. 327.) Եթէ ստուգիւ Աթերիոսի վարքն ունիք հոս, որ շատ հաւանական կը թուի, կարելի է ենթադրել թէ Թարգմանութիւնն կատարուած ըլլայ հայերէնէ, ինչպէս նման ուրիշ վարքեր Թարգմանուած են (հմտ. Ե. Ման. Мъъ поѣздѣ на Аѳонъ, Ս. Պետերբ. 1899. առ այս Արարատ 1899, էջ 208 եւն, եւ իմ Կիւրիոն Կաթ. Վրաց, էջ 107):

Եւ յորդ յօղուածներս խորագիր պիտի ունենան. „Ս. Լէւրիոնի վարքը եւ Բագմանիւնը“. դարձեալ՝ „Ս. Լէւրիոնի վարքը եւ Փառաստի Լիւրիոնը“:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԲԱՐՈՒՐԵՆԵԱՆ ԵՐ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐ

(Ընթերցանութիւն)

ՏԱՐԱՐ:

17. “Եւ ապա մերտէր (վրթանէս) իրեւ հազարս երկուս, թող զկանայս իւրեանց եւ զմանկոսն եւ այսպէս ի հոսոս խառնէր, Բուլղանգ, էջ 8. Նոտարարի գործման բառը, որուն հարազատութիւնը արդէն տարակուսի տակ կը ձգէ եղակի հոսոս ձեւը, “ըստ հին (բարբաղի անթուական) ձեռագրի” հաւանականաբար Հ. Պ. Յովնանեանէ ուղղագրուած է վենետիկեան ապագրութեան օրինակի մը մէջ “եւ այսպէս խառնէր ի հոսոս”. կամ այս է հարազատ ձեւը բառիս եւ կամ ապագիր պիտի ընթերցուի “ի հոսոս”, “Հաւառք” եւ “Հաւառք” բառերու շփոթման համագրած եւ նաեւ Կ. Յէր-Միքայէլեանի հրա-

տարկած (1896) Եւ Վ. Հաննու երուսաղեմացոյ առ Արատ ուղղած թղթոյն մէջ. “Որոց հոսոսն են այսօրիկն), զոր ուղղած եւ “Որոց (հարցն) հոսոսն են այսօրիկն, հմտ. մեր յօղուածը Des Johannes von Jerusalem Brief an den albanischen Katholikos Abas, ի թերթին Oriens Christianus 1912, էջ 70, ծանօթ. 1:

միւս:

18. “Խառնուածքն մինչեւ տեսնալ էր զնա, այնպիսի ճանապարհս հատին վանի նորա, դու եւ ոչ յետ տեսանելոյ նախանձաւոր լինիցիս նոցա, այլ թողեալ զնա յետ տեսանելոյն” ընթերցանալի շինու հոգիտ. տեսանիցես. Բսկ. Մտթ. Ա. հար. էջ 107: ՀԲ “Հապտ” բառի տակ կը տարակուսի շինու բառի հարազատութեան վրայ բերելով “զի